

نقش مساجد در اداره امور عمومی

نویسندگان: دکتر عبدالله جاسبی
محمد اسماعیل انصاری

مقدمه

اگر یکی از مفاهیم اداره امور عمومی را اتخاذ تصمیم برای پیشبرد امور عمومی بدانیم، مسجد کانون هماهنگی روابط انسانی و به وجود آورنده زمینه لازم برای امور پیش‌بینی شده از سوی آن سازمان (نهاد) می‌باشد.

مساجد در طول تاریخ همواره پایگاه وحدت و عبودیت، گاهی نیز سنگر مبارزه علیه ظلم و فساد و در موقعیت‌هایی، کانون اخذ تصمیم برای امور عمومی مسلمانان بوده است. در تشکیل حکومت اسلامی در مدینه، اداره امور سیاسی و اجتماعی برعهده پیامبر اکرم (ص) بود که در مسجدالنبی به عنوان یک مقرر حکومتی، فرمان‌های الهی نیز از این مسجد در موارد صلح و جهاد، غزوات و مشاوره صادر می‌گردید. مسجد در تشکیل اجتماعات، تنظیم قیام‌ها و نیز محل رفع نیازها و معضلات مسلمانان از اهمیت بالایی برخوردار

بوده است.

تأکید و عنایت خاص اسلام به تحکیم روابط و پیوندهای اجتماعی، پرداختن به مسائل و مصالح اجتماعی و عمومی مسلمانان باعث مصون نگه داشتن جامعه از گزند و عوامل فساد می‌گردد. پس از پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی، نقش مسجد دوباره احیا شده و به عنوان یک کانون با نقش‌های متفاوت از قبیل آموزشی و تربیتی، داوری، ارتباطی، سیاسی رزمی و تعاون اجتماعی درآمده است.

در این مقاله ابتدا به مسجد، در قرآن و حدیث اشاره مختصری شده، سپس تاریخچه مسجد، جایگاه و اهمیت آن، روند گسترش مسجد، جایگاه مسجد در حکومت، و در ادامه بحث، کارکرد دو مسجد در اصفهان و تهران آورده شده است.

مسجد

مجاهدی است که در راه خدا به جهاد پرداخته و با غنیمت بازگردد.

در حدیثی دیگر از آن حضرت نقل شده است «ان المساجد بیوت المتقین» مسجدها، خانه‌های پارسایان و پروا پیشگان است.

در حدیث دیگر می‌فرمایند: «ریاض الجنة المساجد» مسجدها، باغ‌ها و بستان‌های بهشتی‌اند.

امام صادق (ع) می‌فرمایند: «آن گاه که در مشکلات زندگی، اندوه، یکی از شما را فراگیرد، چه چیز مانع از آن است که وضو گرفته شود و در مسجد دو رکعت نماز به جای آورد و در آن خداوند را بخواند؟ آیا سخن خداوند را شنیده‌اید که می‌فرماید: و از صبر و نماز یاری جوید».

امام محمد باقر (ع) مسجد را به‌عنوان پناهگاهی برای اوقات بروز حوادث و وقایع هولناک طبیعی ذکر کرده است و می‌فرمایند: «هنگامی که خسوف و کسوف رخ می‌دهد به سوی مساجد خویش بشتابید».

تاریخچه مسجد

مسجد از همان آغاز، علاوه بر اینکه به‌عنوان جایگاه اصلی اجتماع مومنین برای ادای فرایض دینی مورد استفاده بود، کانون فعالیت‌های اساسی نهضت جهانی اسلام نیز به شمار می‌رفت و در واقع پایه‌های حکومت اسلامی در این مکان بنیانگذاری شد.

مسجد قبا را می‌توان اولین مسجد جامع مسلمین

واژه مسجد در لغت به معنای جایگاه سجده و محل عبادت است و بعضی گفته‌اند از آنجا که سجود، شریف‌ترین و مهم‌ترین ارکان نماز است و در آن بیش از دیگر افعال نماز انسان را به خداوند نزدیک می‌کند، مسجد بیانگر مکانی است که کمال خضوع را در انسان ایجاد می‌کند و مسجد ظهور عملی خضوع و تسلیم است (۱).

مسجد در قرآن

واژه مسجد جمعاً ۲۸ مرتبه در قرآن کریم ذکر شده که ۲۲ مورد آن به‌صورت مفرد و ۶ مورد آن به‌صورت جمع آمده است. در این آیات به اهمیت و جایگاه رفیع مسجد در اسلام، پاره‌ای از احکام مسجد، مسجد الحرام و احکام خاص آن، مسجد الاقصی و مسجد اصحاب کهف، اشاراتی شده است (۲).

مسجد در احادیث و روایات

پیرامون اهمیت مساجد و جایگاه رفیع آنها، احترام نهادن به مساجد، آباد نگاه داشتن مساجد، حضور یافتن در آنها برای ادای نماز و فراگیری دانش، اشاره‌هایی شده است.

«انما نصبت المساجد القرآن» همانا مساجد برای قرآن بنیان گردیده است. در متون حدیث اهل سنت است که رسول خدا (ص) فرمود: اگر شخصی بامدادان یا شبانگاه راه مسجد را در پیش گیرد و صرفاً هدف او فراگیری خیر و نیکی‌بخشی باشد یا بخواهد آن را به دیگران تعلیم دهد، همسان

داشته‌اند (۵).

روند گسترش مسجد بعد از صدر اسلام

اهمیت دادن به مسجد تابعی از کیفیت اعتقادی، سیاسی و اجتماعی جوامع مسلمانان در طول زمان به‌شمار می‌آمد. هرگاه وضع پیروان اسلام از نظر اعتقادی و اقتصادی به‌هنگار و دولت به‌صورت باطنی یا ظاهری با گسترش اسلام موافق بوده است، مساجد نیز از نظر کمی و کیفی در حال رشد بوده‌اند، به‌عکس زمانی که دولت‌ها با اسلام سر ستیز داشته‌اند، در آغاز با ترفندهای مختلف، مانع از ایفای نقش‌های مسجد شده و سپس به تخریب آن می‌پرداختند.

با حمله مغول به کشورهای اسلامی و از بین رفتن آثار اسلامی، به‌ویژه مسجد که بنا به گفته ویل دورانت «شهر زیبای ری با ۳۰۰ مسجد و کارگاه‌های سفال معروف ویران شد». پس از دوران فترت و سکوت، ساختن مساجد، با شکوه بیشتری توسط جانشینان چنگیز و تیمور از سر گرفته شد (۶).

مسجد جامع

بهترین مسجد شهرهای بزرگ، مستقر در مرکز شهر را مسجد جامع نامند. معمولاً مساجد جامع از مهم‌ترین و نامدارترین آثار معماری شهر به‌شمار می‌آیند، به‌حدی که آواز پاره‌ای از شهرهای اسلامی به مسجد جامع آن است. نظیر: مسجد گوهر شاد، مسجد جمعه یا جامع اصفهان، مسجد کبود تبریز، یادگار قرن‌ها و نمودار ذوق هنری و علمی والای دوران خود است. مساجد جامع غالباً

نامید که در حقیقت کلیه مسلمانان مدینه (مهاجران و انصار) در ساختن آن شرکت داشتند. آنچه مورخین در تاریخ اسلام نوشته‌اند، این است که زمین مسجد قبا به‌وسیله حضرت محمد (ص) خریداری شد و در مدت بیست روز از بامداد تا شامگاه حضرت محمد (ص) به اتفاق دیگران، آن را به اتمام رساندند. اولین مرتبه که مسلمین در قبا نماز جماعت خواندند، روز جمعه بود (۳).

جایگاه و اهمیت مسجد

اسلام به‌عنوان یک نظام الهی، همه فعالیت‌های بشری را دربرمی‌گیرد و اخلاق اسلامی و ارزش‌های آن برای همه ابعاد انسان دارای قانون است. بنابراین باید و می‌توان به‌عنوان یک راه حل، برای رفع مشکلات بشریت مورد استفاده قرار گیرد (۴). از طریق مسجد می‌توان امور مسلمانان را مورد بررسی قرار داد، فعالیت‌های بشری، اخلاق اسلامی و ارزش‌ها را ترویج نمود.

در ایدئولوژی اسلام به‌عنوان یک دین کامل، مسجد به‌عنوان کانون مشترک عبادی - سیاسی پایه‌گذاری شده است، بیشتر امرا و فرمانروایان کشورهای اسلامی که خود را خلیفه... هم می‌دانستند برآن بودند که کاخ‌های سلطنتی و دارالاماره را نزدیک مسجد اصلی شهر بنا کنند تا با تظاهر به دین و اسلام به نحوی بر فعالیت‌های مسجد نظارت داشته باشند. در شهرهای ایران از جمله اصفهان، تهران، قزوین و مشهد نیز مساجد جامع و مهم به‌گونه‌ای با ارک (دارالاماره، یا دارالحکومه) ارتباط مستقیم و یا نزدیک

یادآورنده زمانی است که نقش‌های مسجد پویا و مسجد مرکز ثقل شهر و کانون فعالیت‌های علمی، اجتماعی، مذهبی و سیاسی بوده است.

در دوران‌های خاص، مسجد جامع مهم‌ترین وجه تمایز شهر از ده و مشخص‌کننده «شهر» در میان انواع دیگر سکونت‌گاه‌های اسلامی به‌شمار می‌آمده است.

در زمان هارون‌الرشید، یکی از امرای عرب از وی خواست که چون اعراب در قم سکونت گزینند و استقرار یابند، قم را کوره^۱ و شهری گرداند به انفراد، و منبر را در آن بنهد تا در قم نماز جمعه و عیدین به استقلال بگذرانند و احتیاج نباشد ایشان را برای جمعه و عیدین به کوره دیگر رفتن و نماز کردن. و چنین می‌نماید که در آن زمان شخصیت و استقلال شهر در گرو مسجد جامع بوده است (۷).

دستورات و قوانین فراگیر اسلام، در شکل‌گیری اجتماعی سیاسی و اقتصادی جوامع مؤثر بوده است، چنانکه تا قرن‌ها، بیشتر فعالیت‌های شهرهای اسلامی بر مدار یک مسجد با موقعیت مرکزی انجام می‌گرفت و مساجد به‌ویژه مسجد جامع به شهرهای اسلامی چهره‌ای کاملاً مشخص می‌بخشید، این نقش کانونی (مسجد جامع و باز اربامحله‌هایش) همواره منشأ تحرک‌های اجتماعی، سیاسی و اقتصادی در اسلام و نیز روابط نزدیک دانشمندان با طبقه متوسط شهری بوده است (۸).

مسجد مصلی

مسجد مصلی، مسجدی است با فضای بسیار وسیع در کنار شهر که معمولاً نمازهای عیدین و جمعه در آن برگزار می‌شده است.

مسجد ارک

مسجد ارک به کوشش امیران و دولتمردان به پیروی از اندیشه اسلامی «پیوند دین و حکومت» یا حداقل تظاهر بدان به منظور نظارت و مراقبت بر امور کشوری و زیر نظر داشتن فعالیت‌های اجتماعی مردم به نام‌های گوناگون ساخته می‌شده است.

بعضی از مساجد مهم از نظر نقش آموزش نیز فعال بوده‌اند و به هر دو نام مشهور بوده‌اند، مثل مدرسه سپهسالار.

مسجد به نام شهرهای بزرگ غیراسلامی مانند مسجد واشینگتن، مسجد پاریس، مسجد هامبورگ، مسجد به نام فرق خاص اسلامی، مانند مسجد شافعی، مسجد مالی، مسجد به نام تیره‌های نژادی و محلی مانند مسجد کردها، مسجد لرها، مسجد قشقایی‌ها، مسجد ترک‌ها، مسجد سیستانی‌ها، مسجد مازندرانی‌ها و همچنین مسجد زیارتی مانند، مسجد الاقصی، مسجد الحرام، مسجد مدینه، مسجد کوفه می‌باشد. رشد و گسترش مساجد تابعی از کیفیت اعتقادی، سیاسی، و اجتماعی جوامع مسلمانان در ازای زمان به‌شمار می‌آید. هرگاه وضع پیروان اسلام از نظر اعتقادی و اقتصادی به

۱- کوره به معنی شهرستان (نفت نامه دهخدا) شماره ۴۰ ص ۳۳۳

می داشت که نماز جماعت در آن برقرار می گردید، این ترتیب مدتی پایدار بود تا آنکه در بسیاری از شهرها، مسجد جامع ظرفیت پذیرش نمازگزاران را نداشت و در عوض در بعضی شهرها آن یک مسجد جامع نیز رونقی نداشت. مدت ها دستگاه خلافت با ایجاد مسجد جامع، مخالفت می کرد و بالاخره تعداد مساجد جامع در شهرهای بزرگ افزایش یافت. بغداد با وجود بیست و هفت هزار مسجد و وجود اماکن متبرکه، تنها دارای دو مسجد جامع بود که هر کدام در یک سوی دجله قرار داشتند تا اینکه در قرن دوازدهم میلادی یازده مسجد جامع در بغداد وجود داشت (۱۱).

مسجد جامع در شهرهای اسلامی همواره در قلب و مرکز شهر جای داشت و در دو یا چند سوی آن بازار امتداد می یافت و در پیرامون آن موسسات اجتماعی همچون دارالحکومه، کاروانسرا، مهمانخانه هایی برای مسافرین، محل هایی برای فقرا و بینوایان، دارالشفاء، خانقاه، آب انبار، حمام و مدارس قرار داشتند و سپس فضای حسینی و تکایا که مربوط به دوره صفویه می شود به آن اضافه شدند.

افزایش جمعیت شهرها و تغییرات و ویژگی های اجتماعی آن در طول تاریخ به تدریج باعث افزایش تعداد مساجد در تمام شهرها شد به طوری که امروز بیشتر شهرها دارای مساجد متعددی هستند (۱۲).

مسجد (جایگاه) مرکز حکومت اداره امور

در ابتدای برپایی حکومت اسلامی در مدینه،

هنجار و دولت به صورت باطنی یا ظاهری با گسترش اسلام موافق بوده است، مساجد از نظر کمی و کیفی در حال رشد بوده اند (۹).

مسجد جامع یکی از ارکان اصلی در اداره امور

به غیر از عنصر سیاسی که به نام های مختلف دارالخلافت، دارالعماره و دارالحکومه و در نهایت ارک نامیده می شوند، شهرهای دوره اسلامی دارای دو پایه اصلی بودند.

الف - مسجد جامع شهر

ب - بازار

مسجد جامع، مرکز مذهبی - سیاسی بود و به عنوان مرکز روحانی شهر و منطقه زیر نفوذ آن، در محل مناسبی بنا می گردید. مسجد جامع مرکز اجتماعات سیاسی و ابلاغ فرمانها و خواندن خطبه و مهم تر از همه مرکز علمی و فکری و آموزش های عمومی و عالی بود.

دستگاه مذهبی شامل علما، فقها، مراجع تقلید، قضات و سایر مقامات روحانی، شیخ الاسلام و امام جمعه، مهم ترین عوامل پیوند و همبستگی جامعه شهری و گروه های گوناگون و جوامع روستایی اطراف شهری بودند.

در فراز و نشیب های تاریخ، اهمیت و موقعیت مسجد جامع، قدرت علما و روحانیون و سایر پدیده های مذهبی تغییر می یافت ولی با این همه، مسجد نقش خود را در یک منطقه شهری حفظ کرد (۱۰).

در ابتدا شهر، تنها می بایست یک مسجد جامع

گفت که مسجد از آغاز ظهور اسلام، محل اجتماع دانشمندان بود و عالمان حدیث و تفسیر در آنجا گرد می‌آمدند (۱۴).

نقش مساجد در آموزش و تعلیم و تربیت

وقتی از مدارس کهن کشورهای اسلامی سخن به میان می‌رود «مساجد» را مورد توجه قرار می‌دهند. باید در نظر داشت که پس از ایجاد و توسعه مدارس، مساجد نیز مانند گذشته جنبه تربیتی و تعلیمی خود را حفظ کردند. در قرن هشتم یعنی دوره‌ای که سه چهارم قرن از ایجاد مدارس کامل با کتابخانه‌ها و حجرات و سازمان مخصوص می‌گذشت، ابن بطوطه جهانگرد مشهور، وقتی به شیراز رسید، در مسجد «جامع» این شهر در درس حدیث و پیش از آن نیز در بغداد در مسجد «جامع» آن در حلقه تدریس حضور یافت حال آنکه در آن ایام در بغداد چندین مدرسه بزرگ وجود داشت. از این رو مدرسه را گاه مسجد و یا بالعکس مسجد را گاه مدرسه نیز می‌نامیدند و این اشتراک اسامی و خلط آن با یکدیگر در تمام اعصار اسلامی معمول بود.

در کتب تاریخ و رجال که ایرانیان دوره اسلامی نوشته‌اند بارها به مساجدی اشاره می‌کنند که محل تعلیم علوم دینی و ادبی بود، مثلاً در سیستان یکی از فرمانداران عرب به نام عبدالرحمن ابن سمره (قرن اول هجری) مسجد جمعه (آدینه) ساخت که حسن بصری عالم معروف دینی قرن اول و دوم مدتی در آنجا سرگرم تدریس و تعلیم مسائل دینی بود و مردم سیستان سه سال نزد او در مسجد آدینه

کلیه امور حکومت اعم از سیاسی، اجتماعی بر عهده پیامبر اکرم (ص) بود. فرمان‌های غزوات، مشاورت در مورد صلح و جهاد و سرانجام رای‌زنی در مسائل حقوقی و فراخوان عمومی برای یادگیری فرمان‌های الهی، همه و همه در «مسجدالنبی» صورت می‌گرفت و به همین دلیل مسجد به‌عنوان یک مقر حکومتی ارزش پیدا کرد. در آن هنگام، امامت جماعت بر عهده رسول خدا بود و بعد از ایشان نیز خلفای راشدین برای برقراری ارتباط نزدیک با مردم عهده‌دار این مسؤولیت مذهبی شدند و از این طریق به‌طور مستقیم و چهره به چهره توانستند مسائل و مشکلات جامعه را به گوش خلفا برسانند. به مرور که مسجد محوریت در امور سیاسی، اجتماعی و فرهنگی را کسب نمود، باعث شد در هر شهر و برزن نیز مسجد جامع شکل گیرد و مسؤولان معتقد حکومت از آن طریق به بررسی مسائل هر منطقه بپردازند (۱۳).

سرتوماس ارنولد درباره مسجد با امور سیاسی و اجتماعی دولت می‌گوید: مسجد فقط محل عبادت نبود بلکه مرکز زندگی سیاسی و اجتماعی نیز بود. پیغمبر فرستادگان را در مسجد می‌پذیرفت و در آنجا به کارها رسیدگی می‌کرد و برای مسلمانان درباره سیاست دین سخن می‌گفت. عمر در مسجد مدینه از منبر به مسلمانان گفت که سپاهیان در عراق عقب نشینی کرده و برای حرکت بدان سرزمین ترغیب‌شان کرد، عثمان نیز وقتی کسان بر رفتار او اعتراض کردند از منبر خود دفاع کرد، وقتی خلیفه انتخاب می‌شد نخستین خطابه خود را که به منزله برنامه سیاسی او بود از منبر می‌خواند. باید

علم آموختند (۱۵).

ابن فقیه در سیستان و بلخ و هرات مساجد زیادی را نام می‌برد که در آنها فقیهان برای تعلیم حاضر می‌شدند. در فارس نیز حلقه‌هایی برای تعلیم در مسجد (جامع) عتیق تشکیل می‌یافت. در بردسیر کرمان مسجد بزرگی به نام «جامع توران شاهی» وجود داشت و بز روی آن کتابخانه‌ای دارای ۵۰۰۰ جلد کتاب بنا شده بود و در یزد علاءالدوله کالنجار از امرای دوره سلجوقی مسجدی ساخت که به جامع قدیم یا مسجد قدیم جمعه مشهور شد و تا دیرگاه یعنی تا حدود قرن نهم، مورد استفاده اهل علم بود (۱۶).

بنابراین در درجه نخست علم قرائت قرآن و تفسیر و حدیث و فقه در مساجد و همچنین تعلیم زبان و ادب عربی مورد توجه بود، برای تعلیم علوم شرعی هر گروه (فرقه) حلقه جداگانه‌ای ترتیب می‌دادند و گاه ممکن بود چند گروه در یک مسجد برای تعلیم و تعلم گرد آیند. معمولاً برگرد استادانی که در مساجد برای تعلیم حاضر می‌شدند گروه شاگردان حلقه می‌زدند و این مجامع «حلقه» نام داشت.

نقل گردیده است که هنگام پاسخ به سؤالات اصحاب توسط پیامبر اکرم (ص) در «مسجد مدینه» مردم به گرد او حلقه می‌زدند و سخنان او را شنیده و حفظ می‌کردند. حلقه درس گاه بزرگ و زمانی کوچک بود و گاه در یک مسجد چند حلقه بر گرد چند استاد تشکیل می‌شد و هر حلقه منصوب به استادی بود که آن را ایجاد می‌کرد و گاه بر این حلقه‌ها نام «مجلس» اطلاق می‌شد و در این

صورت هم آنرا به نام استاد می‌خواندند. اهمیت حلقه‌ها بسته به اهمیت استاد و اهمیت موضوع درس بود و شماره آنها هم بستگی به اهمیت و کثرت یا قلت مراجعه مردم به مسجدها داشت، چنانکه در مساجد درجه دوم و سوم معمولاً بیش از یک حلقه تشکیل نمی‌شد، در صورتی که در بعضی از مسجدها عده حلقه‌ها به سی و چهل نیز می‌رسید و هر یک اختصاص به موضوعی معین مانند تفسیر و حدیث و ادب و امثال آنها داشت. از حلقه‌های معروفی که در مساجد ایران تشکیل می‌شد یکی آن است که شیخ ابو محمد عبدا... الجوینی پدر امام الحرمین جوینی متوفی به سال ۴۳۸ در نیشابور داشت. در ضمن، گاه دانشمندان مشهوری که از شهرها می‌گذشتند از جانب سلاطین مأمور تشکیل حلقه‌هایی در جوامع شدند، چنانکه امام عبدا... حلیمی فقیه معروف متوفی به سال ۴۰۳ چون به نیشابور رسید از جانب پادشاه غزنوی مأمور تشکیل حلقه‌ای در نیشابور گردید و او در تمام مدت اقامت در آن شهر در حلقه خویش املاء حدیث می‌نمود (املا به درسی گفته می‌شد که استادان در حلقه خود بیان می‌کردند و شاگردان مستمع از آن یادداشت برمی‌داشتند).

در مساجد به تدریج که دارای نقش آموزشی شدند کم‌کم کتابخانه‌های عظیمی نیز ایجاد گردید. به قول مقدسی (قرن چهارم) تنها فهرست کتابخانه مسجد جامع اصفهان در ۱۰ جلد گردآوری شده بود. از این رو مسجد را به عنوان یک مرکز بزرگ فعالیت علمی در تمام زمینه‌ها یاد می‌کند. در روایات اسلامی نیز نقل شده که پیامبر اکرم

ساختمانی منحصرأ مربوط به مساجد است و دیگر معابد متعلق به غیر مسلمانان دارای این چنین ویژگی نیست. در گذشته و حال، در گوشه و کنار جهان، گنبد‌های بلند و گلدسته‌های رفیع مساجد به عنوان نمادهای غیر کلامی، پیام اسلامی را به طور شکوهمندانه به هر بیننده‌ای القا می‌کنند.

مسجد تنها یک وسیله ارتباط جمعی یک بعدی نیست که به انتقال پیام الهی اکتفا کند، بلکه مسجد همزمان با انتقال پیام خود، مرکز تعیین پیام و نمود و آثار آن است و این ویژگی است که مسجد را از هر پایگاه و جایگاه دیگر متمایز می‌سازد (۱۸).

جایگاه سیاسی مسجد

در ابتدای برپایی حکومت اسلامی در مدینه امور حکومت و بررسی مسائل سیاسی و اجتماعی برعهده پیامبر اکرم (ص) بود. فرمان‌های غزوات، مشاوره در مورد صلح و جهاد و سرانجام در مسائل حقوقی و فراهخوان عمومی برای یادگیری فرمان‌های الهی، همه در مسجد صورت می‌گرفت و مسجد به عنوان یک مقرر حکومتی ارزش پیدا کرد. در آن هنگام، امامت جماعت نیز برعهده رسول خدا (ص) بود.

محوریت مسجد در امور سیاسی، اجتماعی، فرهنگی باعث شد، در هر شهر و برزن، مسجد (جامع) شکل گیرد و مسؤولان معتقد حکومتی از طریق آن، به بررسی مسائل هر منطقه پردازند.

در الجزایر مراجع قدرت فرانسوی نگران ناآرامی‌هایی بودند که از طریق رهبران اسلامی در هر تماس که با توده مردم داشتند در مساجد مردم

(ص) برای انجام فرایض دینی وارد مسجدالنبی شدند، در گوشه‌ای از مسجد جمعی از مسلمانان در حال انجام مراسم مذهبی روزانه بودند و عده‌ای دیگر در حال بحث و مجادله علمی بودند، اما پیامبر خود را از مباحثه این دو گروه کنار نکشیدند و به جمع دوم پیوستند. وجود مدارس حوزوی و آموزش طلاب دینی در کنار مساجد بزرگ، نمایانگر این نوع کاربری در نهاد مساجد اولیه بوده و هست (۱۷).

جایگاه ارتباطی مسجد

مسجد یکی از کارآمدترین وسایل ارتباطی است که در آن پیام خداوند به نمادها و نموده‌های مختلف به مومنین مخاطب منتقل می‌شود و از انواع علائم و رموز و کدها بهره می‌گیرد. مسجد به عنوان وسیله انتقال پیام الهی از سه کیفیت قوی و غنی برخوردار است، پیام‌های کلامی، رسانه‌های نیمه کلامی، نمادهای غیرکلامی (شکل ساختمان).

علی‌رغم تغییر و تحولات در ساخت مساجد، همه مساجد دارای وجوه مشترکی در ساختمان بوده که همان وجوه مشترک به عنوان نمادهای غیرکلامی، پیام‌هایی را به مومنین منتقل می‌کرده و می‌کند. محراب پایین‌تر از کف مسجد و مقداری فرو رفته در میانه دیوار در جهت قبله، با سقف هلالی گوشه‌دار و همچنین گنبد محیط بر محراب و منبر و صفوف نمازگزاران و در دو طرفش دو گلدسته بر بالای دو مناره راست قامت، همانند دستان ملتسم محتاجی که در دو سوی سر، به درگاه قاضی الحاجات بلند است. که این چنین

می‌نشست. نظر به اینکه در سرزمین‌های اسلامی داوری مبنایی دینی داشت، قضات مذهبی نیز عهده‌دار این مهم بودند و تشکیلات خاص و مکان متمایزی به‌جز مسجد برای قضاوت ضرورتی نداشت.

نقل شده است که در بعضی زمان‌ها قاضی القضاة شهر بغداد احکام قضایی‌اش را در مسجد صادر می‌کرد (۲۰).

جایگاه نظامی «رزمی» مسجد (نقش مسجد در جهاد)

در زمان حضرت رسول (ص) مساجد کانون تجمع نیرو برای حضور میادین نبرد با طاغوتیان و ستمگران بود و از مهم‌ترین نقش‌های مسجد در آن زمان آن بود که مقدمات فکری بسیج عمومی مسلمانان را به‌منظور جهاد با کفار در مسجد تدارک می‌دیدند.

در صدر اسلام مسائل سیاسی در مسجد و به‌وسیله آنهایی که امام جمعه بودند، حل و فصل می‌شد و نقشه‌های جنگ در آنجا کشیده می‌شد (۲۱).

در نهضت تنباکو، نهضت مشروطیت، قیام پانزده خرداد به رهبری امام خمینی در سال ۴۲ و همچنین در عصر جمهوری اسلامی ایران نیز مسجد به‌عنوان پایگاه نیروهای بسیج و اعزام نیرو بود (۲۲).

در طول هشت سال دفاع مقدس، مساجد از مکان‌های فعالی بودند که در جهت پشتیبانی اعم از انسانی و مادی جبهه‌ها نقش بسیار مؤثر و سرنوشت‌ساز را ایفا می‌نمودند. همچنین در جریان اوج‌گیری انقلاب در سال‌های ۵۷، مساجد به رهبری

خاموش را برمی‌انگیختند. فرماندار الجزایر در سال ۱۹۳۳ میلادی طی بخشنامه‌ای از ورود رهبران مذهبی به مساجد ممانعت کرد. در ایران نیز برانگیختن مردم بر ضد ناصرالدین شاه برای امتیاز تنباکو به انگلیسی‌ها از منبر صورت گرفت. در سال ۱۹۵۶ میلادی با هجوم فرانسه، انگلیس و اسرائیل به مصر، عبدالناصر رئیس‌جمهور وقت در روزهای جمعه دوم و نهم نوامبر (جمادی الثانی) در مسجد الازهر قاهره نماز گزارد سپس به منبر رفت و خطابه‌ای مهم ایراد نمود (۱۹).

در ایران نیز مساجد در شکل‌گیری قیام و نیز رهبری آن در سال ۵۷ بسیار فعال بوده و پیام‌ها از طریق مساجد به گوش مردم رسانده می‌شد. بعد از پیروزی انقلاب اسلامی (بهمن ۵۷) نیز مساجد محل، نیروهای جوان و هسته‌های بسیج مردمی را تشکیل داده و نقش مهمی را در پاسداری از ارزش‌های اسلامی برعهده داشتند. «مسجد مرکز تبلیغ و مرکز اجتماع سیاسی است».

امام خمینی (ره)

جایگاه مسجد در قضاوت

در زمان رسول اکرم (ص) مسجد نقش عمده‌ای در امور قضایی داشت و بسیاری از مسائل حقوقی مردم توسط حضرت (ص) در مسجد رسیدگی می‌شد.

در زمان حضرت علی (ع) نیز در گوشه‌ای از مسجد کوفه به‌نام «دکة القضا» برای رسیدگی به کارهای حقوقی و قضایی مردم به محکمه قضاوت

امن تر از خانه خدا و مسجد یافت نمی‌شد. اشتراک مساعی اقوام مختلف اسلامی با وجود حفظ خاصیت‌های ملی و محلی در تکمیل و تزئین مساجد که نوعی جهان وطنی را در معماری اسلامی به نمایش گذارده است، از مفاخر معنوی مسلمانان به شمار می‌آید (۲۴).

جایگاه مسجد در تعاون اجتماعی

در زمان حضرت رسول اکرم (ص) نیازهای فردی و اجتماعی از قبیل به‌دست آوردن کسب و کار یا ازدواج و غیره در مسجد حل و فصل می‌شد. در طول قرن‌ها از این مکان به‌عنوان خزانه و صندوق اصلی بیت‌المال مسلمین استفاده می‌شد و حتی زمانی که پایگاه اداری مسجد از مسجد منفک و به دارالاماره‌ها منتقل شد باز هم صندوق بیت‌المال در یکی از زوایای مسجد نگهداری می‌شد.

نقش تعاونی و اجتماعی مساجد در ایران بعد از پیروزی انقلاب اسلامی بسیار فعال بوده است. وجود صندوق‌های قرض‌الحسنه، جمعیت‌های خدمت و رسیدگی به مستمندان و بیماران، جمعیت‌های حمایت معلولین، گروه‌های تهیه جهیزیه، صندوق‌های کمک به امر ازدواج، درمانگاه‌های پزشکی (۲۵).

در اینجا عملکرد دو مسجد، یکی در شهر اصفهان و دیگری در تهران به‌عنوان کارکردهای اجتماعی مساجد در امور عمومی بیان می‌شود.

۱- مسجد الغفور (واقع در خیابان سروش اصفهان)

روحانیت کانونی مؤثر برای براندازی نظام شاهی بودند. این نقش از زمان پیروزی انقلاب اسلامی نیز در ایران احیا شد و مساجد به‌عنوان پایگاه‌های بسیج نیرو، به‌ویژه در طول هشت سال دفاع مقدس و نیز محل تجمع نیروها بود. «مسجد یک سنگر اسلامی است، و محراب محل جنگ است».

امام خمینی (ره)

مسجد جایگاه اخوت اسلامی

مسلمانان با حضور در مسجد، با حذف تشریفات و الغای امتیازات طبقاتی، نژادی و قومی در صفوف به هم فشرده نماز جماعت درکنار یکدیگر می‌ایستند. پس از نماز جماعت همچون برادری صمیمی و مهربان دست یکدیگر را می‌فشارند، مصافحه می‌کنند و به مرور، این دیدار موجب ارتباط محکمی می‌شود که روح اخوت و برادری را در جمع نمازگزاران تقویت می‌کند و با این روحیه به‌وجود آمده، کمبودها و گرفتاری‌ها را برطرف می‌کنند (۲۳).

مسجد جلوه‌گاه تاریخ و فرهنگ

مسجد به‌عنوان مظهر فرهنگ و هنر گوناگون اسلامی است و با مطالعه در ابعاد مختلف مساجد کشورهای اسلامی می‌توان تصویر روشنی از تمدن تاریخ و فرهنگ اقوام مسلمان را به جهانیان ارائه داد.

در طول تاریخ و اعصار و آفاق مختلف برای حفظ هنر اسلامی ملجایی پاک‌تر و نمایشگاهی

- واحد درمانی

- واحد فرهنگی

این مسجد در ارسال کمک‌های مالی و غیرنقدی به جبهه‌ها نقش مهمی را ایفا نموده و با توجه به مدیریت این مسجد (امام جماعت و شورای ۷ نفره مسجد) در سال ۱۳۶۰ برای اجرای طرح «ستاد مبارزه با گرانفروشی و احتکار» این مسجد را به عنوان مسجد مادر انتخاب نمودند و ۶۲ مسجد زیر پوشش این ستاد بوده است که از حدود ۸۶۰ پرونده، ۵۵۳ پرونده به دادگاه ارسال شده و بقیه را ستاد، رسیدگی کرده و با کمک امام جماعت حل و فصل می‌نماید (۲۶).

نتیجه

عبادت در اسلام تنها به اعمال خاص تلقی نمی‌شود، هر عملی که با قصد و نیت خدایی انجام شود عبادت است. مسجد میدانی برای بروز رفتارهای عبادی، سیاسی و اجتماعی است. در آغاز ظهور اسلام پژوهش‌ها و بررسی‌های علمی در مسجد انجام می‌گرفت، بسیاری از امور عمومی مردم در مسجد حل و فصل می‌شد و یا مسجد در آن امور به نحو حاشیه‌ای مؤثر واقع می‌شده است.

در طول تاریخ مساجد زمینه‌ساز تحولات و دگرگونی‌های اساسی، فکری و فرهنگی بوده است. هرگاه وضع پیرامون اسلام از نظر اعتقادی و اقتصادی به هنجار بوده و دولت‌ها به گونه باطنی یا ظاهری به گسترش اسلام موافق بودند مساجد نیز از نظر کمی و کیفی در حال رشد بوده‌اند و زمانی که دولت‌ها با اسلام سرستیز داشته‌اند مانع از ایفای

این مسجد در سال ۱۳۵۱ تأسیس شده است، امام جماعت، حجة الاسلام و المسلمین مجتبی میردامادی می‌باشد، کارکردهای این مسجد شامل:

- کانون فرهنگی دانش آموزان

- مرکز بسیج

- صندوق قرض الحسنه حضرت محمدابن عبدا...
- صندوق خیریه حضرت مهدی حدود ۸۰ خانوار را تحت پوشش دارد.

- تفسیر قرآن (در تمام شب‌ها)

- برگزاری دعای کمیل شب‌های جمعه

- برگزاری دعای ندبه صبح‌های هر جمعه

لازم به ذکر است که صندوق قرض الحسنه از ۲۰ نفر هیأت مؤسس و ۹ نفر هیأت مدیره تشکیل شده است و در سال ۱۳۷۴ حدود یک میلیارد ریال (یکصد میلیون تومان) وام پرداخت کرده است.

در ضمن به دلیل حضور اقشار مختلف در این مسجد، طی دوران انتخابات معمولاً بعضی کاندیداها برای صحبت به مردم در این مسجد حضور پیدا می‌کردند.

۲- مسجد چهارده معصوم (تهران - خیابان مفیدی)

امام جماعت این مسجد حجة الاسلام محمد تقی نجفی اردبیلی (۱۳۶۰) این مسجد دارای شورای ۷ نفره و مجمع عمومی با بیش از ۱۵۰۰ نفر است. از کارکردهای این مسجد:

- تعاون اسلامی

- بانک قرض الحسنه با سرمایه سه میلیون ریال

- کتابخانه

- بسیج اقتصادی منطقه ۱۰

درمانگاه‌های پزشکی و کتابخانه، بوده است. گرچه در امر مدیریت مساجد و تشکیل «اداره امور مساجد» گام‌های بزرگ و ارزنده‌ای برداشته شد، اما لازم است در امر تبلیغ و به‌ویژه مطرح نمودن کارهای مساجد موفق و نیز الگو نمودن آن برای جاهایی که کمتر موفق بوده‌اند و همچنین تلاش در زمینه فعالیت‌هایی که در نسل جوان و انقلابی، پویایی به‌وجود آورده و برنامه‌های دینی را توأم با فعالیت‌های هنری، ورزشی، مسابقات علمی نمود. نیز با تغییر در ساختارهای مدیریتی مساجد می‌توان بیش از پیش موفق بود.

نقش‌های مسجد می‌شدند. در نظام جمهوری اسلامی نیز این نقش همچون صدر اسلام دوباره احیا شد و از جایگاه خاصی در نظام برخوردار گردید و همواره سنگری برای محافظت از ارزش‌های انقلاب و هوشیاری در مقابل توطئه‌ها و نیز مرکزی برای تجهیز منابع انسانی و مالی برای جبهه و جنگ، سیل، زلزله و همچنین اقدامات برون مرزی کمک به مسلمانان بوسنی و هرزگوین، وجود صندوق‌های قرض‌الحسنه، گروه‌های تهیه جهیزیه، صندوق کمک به ازدواج، رسیدگی به امور مستمندان و ایتمام، ایجاد

منابع و مأخذ

- ۱- حجة الاسلام هاشمی نجف‌آبادی، سیدرضا «جایگاه مسجد در فرهنگ ارتباطات» روزنامه اطلاعات ۱۶ اسفند ۱۳۷۳ شماره ۲۰۴۲۶
- ۲- فراهتی، عباسعلی، «مسجد در قرآن و حدیث»، مجله مسجد شماره هفدهم سال ۷۳ ص ۴۶ همان ص ۳۰۲۹
- ۳- نوبهار، رحیم، سیمای مسجد، چاپخانه علامه طباطبایی، قم ۱۳۷۲
- ۴- دکتر جاسبی، عبدا...، مجله اقتصاد و مدیریت شماره ۱۳ تابستان ۷۱ ص ۹
- ۵- سعیدی رضوانی، عباس، «بینش اسلامی و پدیده‌های جغرافیا» آستان قدس ۶۷ ص
- ۶- همان صفحه ۳۷، ۲۸، ۵۱
- ۷- تهرانی، سید جلال‌الدین، «تاریخ قم»، ص ۲۸
- ۸- مجله علوم اجتماعی، «ویژگی‌های تاریخی شهرنشینی در ایران دوره اسلامی» شماره ۴ - تیر ۱۳۵۳
- ۹- سعیدی رضوانی، عباس، «بینش اسلامی و پدیده‌های جغرافیا» آستان قدس، ص ۶۷
- ۱۰- نظریان، اصغر، ۲۵
- ۱۱- سلطان‌زاده، حسین، «مقدمه‌ای بر تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران»، ص ۱۲۳
- ۱۲- پیشین، ص ۲۶
- ۱۳- ندای جمعه، شماره ۹-۸ ص ۳۸
- ۱۴- ابراهیم حسن، حسن، «تاریخ سیاسی اسلام» ترجمه ابوالقاسم پاینده ص ۴۵۰

- ۱۵- ملک الشعرا بهار، «تاریخ سیستان»، ترجمه محمد رضایی، ص ۸۹
- ۱۶- سعیدی رضوانی، عباس، ص ۴۵
- ۱۷- ندای جمعه، شماره اول، تیرماه ۱۳۷۳. ص ۳
- ۱۸- هاشمی نجف آبادی، سیدرضا، روزنامه اطلاعات، اسفند ۷۳- ص ۱۶
- ۱۹- فتحی، اصغر، «منبر یک رسانه گروهی در اسلام» ترجمه هاشمی نژاد، قاسم، مجله مسجد، شماره یازدهم ۱۳۷۲
- ۲۰- سعیدی رضوانی، عباس. ص ۴۱۴۰
- ۲۱- صحیفه نور، ج ۱۷. ص ۳۹
- ۲۲- پیشین، ص ۴۳
- ۲۳- خندق آبادی، «گرامی داشت مسجد» مجله مسجد، شماره ۱۴ و ۱۳
- ۲۴- سلطان زاده، حسین، «تأثیر اسلام در ساخت شهر»، مجله معماری و شهرسازی ۲۵ و ۲۶
- ۲۵- سعیدی رضوانی، عباس، ص ۴۲
- ۲۶- مجله اطلاعات هفتگی، شماره ۲۰۷۴، بهمن ۱۳۶۰